

Б.Т. Нұриман

Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Түркия Республикасы, Анкара қ.,
e-mail: bekarysnuriman@gmail.com

БАЛАСАҒҰНДЫҚ ЖҮСІПТІҢ «ҚҰТАДҒУ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ «ИАЛАУАШ» (ЕЛШІ) БЕЙНЕСІ

Мақалада Қарахан дәуірі жазба әдебиеті Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігінде» көрініс тапқан «иалауаш» яғни елші бейнесі қарастырылады. Дереккөз ретінде «Құтадғу біліктің» Каир нұсқасының факсимилесі негізге алынып, оның Р.Р.Арат жасаған латын графикасындағы транскрипциясы мен қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы қатар берілді. Зерттеу барысында шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне назар аударылды. Шығарманың негізгі кейіпкерлері Күнтуды, Айтолды, Өгдүлміш және Одғұрмыш болғанымен автор олардың өзара сұхбаты арқылы елшінің бейнесін сомдайды. Зерттеуде аталған тақырыпты жырлаған 70-тен астам бәйітке тілдік, мәтіндік және әдеби тұрғыда талдау жасалады. Сол арқылы шығармадағы елшінің жан дүниесі, ақыл-білімі, парасаты, қарым-қабілеті, кескін келбеті сынды сипаты талданды. Сонымен қатар, елшінің мемлекетке тигізетін пайдасы мен зияны және елшілік қызметтің маңызы зерделеніп, Қарахандар дәуіріндегі елшінің типтік образы жан жақты ашып көрсетіледі. Зерттеу барысында алынған нәтижелер біріншіден, Қарахан мемлекетінде дипломатия ісінің қай деңгейде дамығанын, екіншіден ол лауазымдағы кісілердің бейнесі қандай болғанын көрсетеді. Үшіншіден, сол дәуірдің дүниетанымын аңғартады. Төртіншіден, орта ғасыр әдебиетінде образ түзу әдісінің қандай деңгейде дамығанын айғақтайды. Жүсіп шайырдың еңбегінде сомдалған елші образы тарихты бағамдауда және тарихи дерекке негізделген көркем өнер туындыларын жасауда қолдануға болады.

Түйін сөздер: Баласағұндық Жүсіп, Құтадғу білік, иалауаш, елші, билік өкілінің бейнесі, образ.

B. T. Nuriman

Ankara Hacı Bayram Veli University, Republic of Turkey, Ankara
e-mail: bekarysnuriman@gmail.com

The image of «Yalauash» (ambassador) in the work of Yusuf Balasagun «Kutadgu bilig»

The article examines the image of «lalaush», that is the ambassador, who is reflected in the «Kutadgu bilig» of Yusuf Balasagun, writing literature of Karakhan era. The source is a facsimile of the Cairo version of «Kutadgu bilig», along with its transcription in Latin alphabet and semantic translation into Kazakh, compiled by R. R. Arat. In the course of the study, attention was paid to the works of foreign and local scientists. Despite the fact that the main characters of the work are Kuntudy, Aitoldy, Ugdulmish and Odogurmysh, the author is making the essence of the ambassador through their dialogue. The research includes a linguistic, textual, and literary analysis of more than 70 bayites that have glorified this topic. Thus, the character of the ambassador in the work was analyzed: his soul, mind, intellect, sociability, imagery. In addition, the benefits and harms of the ambassador to the state and the significance of the embassy activity are studied, the typical image of the ambassador in the era of the Karakhans is revealed in details. The results obtained during the research firstly show the level diplomacy developed in the Karakhan state, and secondly, the image of those who held this position. Third, it reflects the mindset of that era. Fourth, it shows the level at which the method of image construction developed in the literature of the Middle Ages. The image of the ambassador, embodied in the work of Yusuf, can be used in the assessment of history and in the creation of films and cartoons based on historical data.

Key words: Yusuf Balasagun, Kutadgu bilig, ialauash, ambassador, image of a representative of power, image.

Б.Т. Нуриман

Анкар Хажы Байрам Вели университет, Республика Турция, г. Анкара.
e-mail: bekarysnuriman@gmail.com

Образ «Иалауаш» (посол) в произведении Юсуфа Баласагуна «Құтадғу билиг»

В статье рассматривается образ «Иалауаша», то есть посла, который нашел отражение в «Құтадғу билиг» Юсуфа Баласагуна, писательской литературе эпохи Карахана. В качестве источника взяты факсимиле Каирского варианта «Құтадғу билиг», наряду с его транскрипцией на латинской графике и смысловым переводом на казахский язык, составленным Р. Р. Аратом. В ходе исследования было уделено внимание трудам зарубежных и отечественных ученых. Несмотря на то, что главными героями произведения являются Кунтуды, Айтолды, Угдүльмиш и Одгурмыш, автор через их диалог воплощает образ посла. В исследовании проводится языковая, текстовый и литературный анализ более 70 байитов, воспевающих данную тему. Таким образом, анализировался характер посла в произведении: его душа, ум, интеллект, коммуникабельность, образность. Кроме того, изучаются польза и вред посла государству и значение посольской деятельности, подробно раскрывается типичный образ посла в эпоху Караханов. Результаты, полученные в ходе исследования, показывают, во-первых, на каком уровне развивалась дипломатия в Караханском государстве, а во-вторых, каков был образ тех, кто занимал эту должность. В-третьих, отражает мировоззрение той эпохи. В-четвертых, свидетельствует о том, на каком уровне развивался метод построения образа в литературе средневековья. Образ посла, воплощенный в творчестве Юсуфа, можно использовать в оценке истории и в создании фильмов и мультфильмов, основанных на исторических данных.

Ключевые слова: Юсуф Баласагун, Құтадғу билиг, иалауаш, посол, образ представителя власти, образ.

Кіріспе

Елшілік – ескі замандардан бастап, бүгінге дейін мемлекеттер арасында кеңінен жүрген әрі ел аралық істе маңызды саналған қызметтің бір түрі. Сондықтан көне дәуірден бері елшілік қызмет пен елшілердің бейнесі тарихи деректермен қатар, әдеби шығармаларда көрініс тапқан. Оған Баласағұндық Жүсіптің «Құтадғу білік» атты туындысында сомдалған елшінің образы дәлел.

1069 жылы Қарахан мемлекеті тұсында жазылған «Құтадғу біліктің» желісі негізгі төрт кейіпкер арасында өрбитіні белгілі. Ондағы Кунтуды – хан, Айтолды – Бас уәзір, Өгдүлміш – Айтолдының баласы әрі одан кейінгі Бас уәзір және Одғұрмыш – дүниені тәрк еткен жан. Жүсіп шайыр шығармада Кунтуды мен Өгдүлміш арасындағы сұхбатта кезінде елшіге қойылатын талаптарды жырға қосады. Елшінің болмысы мен сырт келбетін суреттеп, олардың елге тигізетін пайдасы мен зиянын баяндайды. Алайда, бұған қатысты толыққанды зерттеулер аз екені мәлім. Сондықтан, аталған тақырып қазақ әдебиеттану ғылымы саласында жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Өйткені, түркі халықтарындағы елшілік қызмет пен сол жолда еңбек еткен тұлғалардың бейнесі қандай болғаны филология ғана емес, тарих, философия, мәдениеттану ғылымдары үшін де маңызды. Бұл бір жағынан Қарахан мемлекетінде елшілік қызметтің қандай дәрежеде

жүргенін көрсетсе, екінші жағынан елші образының қалай сомдалғанын аңғартады. Ең маңыздысы, орта ғасыр әдебиетіндегі, нақтырақ айтқанда Жүсіп еңбегіндегі образ түзу әдісі қандай болғанын айғақтайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында Қарахан дәуіріндегі елшінің көркем бейнесі Баласағұндық Жүсіптің «Құтадғу білік» атты шығармасы негізінде талданады. Біріншіден, көркем шығармадағы образ бен оның маңызы туралы теориялық еңбектер сараланып, тақырыпқа қатысты мәселе ғалымдардың пікірімен дәйектеледі. Екіншіден, шығармадағы елші бейнесін суреттеген бәйіттер жан-жақты қарастырылады. Ол үшін «Құтадғу біліктің» Каир нұсқасының факсимилесі мен оның Түркия ғалымы Р.Р.Арат жасаған латын графикасындағы транскрипциясы қолданылып, мағыналық аудармасы қоса беріледі. Үшіншіден, осының негізінде тілдік, мәтіндік және әдеби тұрғыдағы зерттеулер сандық пен сапалық әдісте жүргізіледі. Елшінің болмысы, іс-әрекеті, сырт келбеті, білімі мен қабілеті және елге келтіретін пайдасы мен зияны зерделенеді. Нәтижесінде 70-тен астам бәйіт талданып, Қарахан мемлекетіндегі елшілік қызмет пен елшінің образы ашып көрсетіледі. Талдау нәтижесі әдебиеттану ғылымы саласындағы іргелі зерттеулермен қатар, балалар әдебиетін дамытуда, тарихи көркем

фильмдер мен мультфильмдер дайындауда кеңінен қолдануға болады.

Әдебиеттерге шолу

Баласағұндық Жүсіптің «Құтадғу білік» атты еңбегіндегі билік өкілдерінің бейнесіне біршама зерттеуші-ғалымдар тарапынан назарын аударылды. Қазақстан ғылымдарынан Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, С.Сыздықов және т.б. зерттеушілердің еңбегінде жалпылай қарастырылса, ғалым А.Егеубаев зерттеуінде «Құтадғу біліктегі» «елші» образына арнайы тоқталады. Мысалы, ол: «Ежелгі дәуір ақынының жазуы бойынша игі жақсы елшілер мен қолбасы бектер шөген ойынына жүйрік болып, шахмат ойыны мен басқа шеберлік, ептілік, ақылдылық, сергектік, зеректік қажет әртүрлі ойындарды, өнерді білуі шарт. Сегіз қырлы, бір сырлы дегендей. Ат құлағында ойнайтын ширақтық пен домаланған допты таяқпен іліп түсер оралымдылық та қажет. Ежелгі заман ермегі дегенге жатпайтын осы бір тамаша дене шынықтыру әрі демалыс түрін біз бүгін Европа тарапынан естиміз. Ағылшындарда ата дәстүріндей ерекше мәртебемен аталады «Конное поло» дегенде европалықтардың таңдайы тақ-тақ етеді (Егеубаев 2013: 340-341) дейді. Елші бейнесі бұлардан бөлек Б.Нұримаңовтың әдебиеттану бағыты бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында да талданады. Онда елшімен қатар, «Құтадғу білікте» кездесетін басқа да билік өкілінің образы қарастырылады.

Түркия ғалымы И.Кафесоглу ескі түріктерде дипломатия ісінің жоғары деңгейде дамығанын жазса, С.М.Арсал елшінің бойында болуы керек қасиеттерге жеке-жеке тоқталады. Ғалым Р.Генч те «Құтадғу біліктегі» әрбір билік өкілін қарастырады. Баласағұндық Жүсіптің еңбегі ағылшын тілді ортаға Р.Данкофтың аудармасы арқылы танылып, зерттеу айналымына кеңірек енді (Tekin 1989: 68-70). Сондай-ақ, Ф.Гүвен еңбегінде «Құтадғу біліктегі» әділет тақырыбы қозғалса (Guven 2019: URL), осы секілді әлемдік зерттеулер Абдуллаев мақаласында шолу түрінде ғана беріледі (Abdullaev 2021: 212-214). Ғалымдардың пікірін саралай келе, түркі халықтарындағы «елші» бейнесінің жеке образ ретінде қарастырылып, жан-жақты зерттеуді қажет ететіні байқалады.

Нәтижелер мен талқылау

Қарахан дәуірінде елші мағынасында иалауаш, иалафар, иұмұш және савшы деген сөздер

қолданылды. Қашқарлық Махмұттың «Диуани лұғат ат түрк» кітабында иалабаш (иалауаш) – пайғамбар» деген мағына беретіні жазылса, «иалафар – хаканның елшілеріне берілетін ат» (Қашқари 2017: 67), иұмұш – екі, яки одан да көп кісілер арасындағы елшілік» (Қашқари 2017: 20) деп көрсетіледі. Ал, «савшы – елші. Қыз-күйеулер, құдалар арасында келіп-кетіп, хат-хабар жеткізіп, елшілік жасайтын адам» (Қашқари 2017: 215) деп түсіндіріледі. Барлығы да елші мағынасын бергенімен қолданылуы әртүрлі.

Орта ғасырлық шайыр – Жүсіп елшінің тұлғалық бейнесін «Құтадғу біліктің» 2593-тен 2669-ға дейінгі бас-аяғы 70 бәйітте сомдайды. Онда мемлекет аралық келісімде жүретін лауазым атауы ретінде иалауаш сөзін 17 мәрте қолданады. Оған қоса, қызметші мағынасын беретін тапукшы сөзі де кездеседі. Маңыздысы да сол – елшінің орбазы өзгеше тәсілмен беріледі. Яғни, ол шығармада негізгі кейіпкер ретінде емес, Күнтуды Еліг пен Өгдүлміштің арасындағы сұхбат кезінде уәзірдің қиялындағы образ ретінде көрініс табады. Жүсіп шайырдың осы шығармашылық шеберлігіне қатысты ғалым А.Егеубаев: «Образды түзу әдістерінде де өзіндік ерекшеліктер басым» (Егеубаев 2006: 30) деп баға береді.

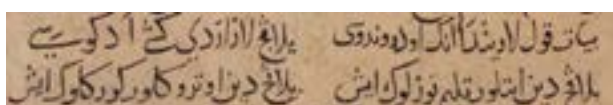
Шығарманың негізгі тірегі және автордың ойын жеткізуші образ екені белгілі. Яғни, шығарма авторы өзінің айтпақ ойы мен идеясын кейіпкерлердің сөзі, мінезі, әрекеті және болмысы арқылы береді. Оған ғалым Қ.Жұмалиевтың образ туралы мына тұжырымы дәлел:

«Көркем әдебиеттегі жеке адамға тән мінез: адамның мінез-құлқын, нанымын, сенімін, ой-пікірін, өмірге көзқарасын, психологиясын, күй-ніш-сүйінішін, басқаларға қарым-қатынасын, сөздік қорын, тіпті оны қолданудағы ерекшеліктеріне шейін қамтиды. Осылардың бәрін бір адамның бойына сиярлық сипат етіп шебер суреттеудің негізінде сол адамның бейнесі, образы, айнаға түскен сәуледей, біздің көз алдымызда тұрады. Осыны образ не адам образы деп айтамыз» (Жұмалиев 2013: 39).

Көркем шығармадағы образ мәселесіне келгенде әлемдік ғалымдардың көзқарасы ортақ. Мәселен, Уиллиам Митшел еңбегінде образдың тарихи маңызы бар характер екенін жеткізеді (Mitchell 1984: 504). Әдеби бейненің маңызы МакКлианси еңбегінде де кездеседі (MacClancy 2005: 552).

Образ түзуге келгенде «Құтадғу білік» атты шығармасында Жүсіп шайыр көркемдік әдісті

шебер қолданылады. Шығармада Күнтуды «елшілікке жіберуге қандай адам лайықты» деген мағынада сұрақ қояды. Сол сәтте Өгдүлміш мемлекет атынан өзге елге елшілікке баратын кісінің бойында болуы керек адами қасиетін, физикалық ерекшелігін, қабілетін, білімін және оның мемлекет үшін атқаратын қызметі мен міндетін жырға қосады. Осы суреттеуге қарап, Қарахан мемлекетіндегі елшінің бейнесі жан-жақты берілгенін байқауға болады. Демек, мұны бүгінгі әдебиеттану тұрғысынан жаңаша көзқараста зерделеу маңызды. Жырда елші туралы сөз болғанда Жүсіп шайыр әуелі бұл қызметтің маңызына тоқталады.

(2598-2599 бәйіттер) (Yusuf 2015: 143).

bayat qullarında eñ üdründüsi
yalavaçlar erdi kişi edgüsi
yalavaçtın itlür telim törlüg iş
yalavaçtın ötrü kelür körklüg iş (Arat 1979: 273).

Баят (Алла) құлдарының ең таңдаулысы – елшілер еді, адамның жақсысы.

Көптеген түрлі істі елшілер реттейді, оң нәтижелі істер елшінің арқасында келеді (ауд. Б.Нұрیمان).

Жүсіптің ойынша, қоғамдағы ең ізгі адам және Алла алдындағы ең таңдаулы құл – елшілер. Екеуін салыстыра беру арқылы мемлекет үшін елшінің және елшілік қызметтің маңызы зор, жауапкершілігі жоғары екенін көрсетіп отыр. Өйткені, Жүсіп келесі бәйіттерде мемлекетке елшіден келетін жақсылықты тілге тиек етеді. Демек, сондай істі атқаруға лайықты адамды таңдау одан да маңызды болған. Өгдүлміш бұл ретте елші болатын адамның ішкі болмысын, білім-білігін, қарым-қабілетін, сырт келбетін және ақыл-парасатын жан-жақты суреттейді. Демек, оның мемлекет алдындағы міндетін де жырға қосады.

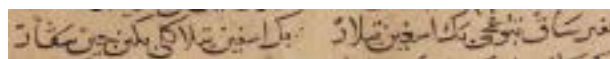
Болмысы. Бәйітте елшілік қызметке білімімен, ақылымен, таза ісімен және батырлығымен ел ішінен оза шыққан, беделді және халықтың таңдаулы тұлғаларының барғаны айтылады. Жүсіп оның елге шынымен жаны ашитын, әр ісінде шынайы, әділ, шыншыл, қанағатшыл, ұяты бар арлы, көңілі мәрт, қолы жомарт, жаны ізгі, сабырлы, ұстамды және ішімдікке әуесі жоқ болуы керек деп жырлайды.

(2597-бәйіт) (Yusuf 2015: 143).

qamuğ erde ödrüm yalavaç gerek
biliglig uquşluğ talu ked yürek (Arat 1979: 273).

Елшілікке халық арасындағы таңдаулы, білімді, ақылды, таза және жүректі кісі керек (ауд. Б.Н.).

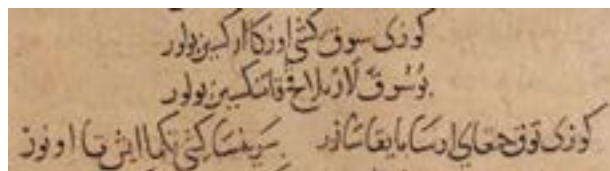

(2608-бәйіт) (Yusuf 2015: 144).

bağırmaq tapuğçı beg asğın tiler
beg asğın tilegli begin çın sever (Arat 1979: 274).

Шын жанашыр қызметші бектің пайдасын тілейді; бектің пайдасын тілеген кісі бегін жақсы көреді (ауд. Б.Н.).

Жүсіптің ойынша, елшінің жеке бас адамгершілік қасиеті өте маңызды. Егер ол елге шынымен жаны ашитын болса, қара басының емес, елдің және мемлекет басшының абыройын ойлайды. Себебі, ханның абыройы – елдің абыройы. Ал, қара басын ойлаудың соңы ашкөздікке апарарды.

(2611-2612 бәйіттер), (Yusuf 2015: 144).

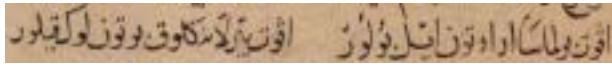
közi suq kişi özke erksiz bolur
bu suqlar yalavaçqa teñsiz bolur
közi toq çığay erse bayqa sanur
serinse kişi tegme işte unur (Arat 1979: 274).

Ашкөз кісінің жаны құл болар (азат рухты болмас), ондай ашкөздер елшілікке жарамас.

Қанағатшыл кісі кедей болса да, бай саналады. Сабыр етсе, әрбір істе нәтижелі болады (ауд. Б.Н.).

Жүсіптің жырлауынша, ашкөздік – ең жаман қасиет. Ашкөз кісі қарынның қамы үшін өз елін арзан дүниеге сатып, отанына опасыздық жасайды. Ашкөз адам бай болса да, тіленшіліктен арылмайды. Тіпті оны дүниенің бүкіл байлығы да тойдыра алмайды. Жырда құлқынына құл болған адам өлмейінше ашкөздігін қоймайтыны айтылады. Сол себепті, елші дүниеге алданбай-

тын, көңілі тоқ, қанағатшыл, ұяты бар адам болуы керек.

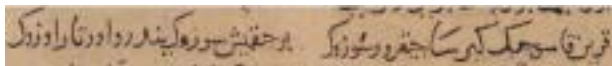

(2622-бәйіт) (Yusuf 2015: 145).

uwut bolmasa er otun el bolur
uwut birle yaŋluq бүтүнлүк қилур (Arat 1979: 275).

Ұят болмаса адам арсыз болады, адам ұятымен дұрыс әрекет етеді (ауд. Б.Н.).

Елшінің бойында жоғарыда аталған ізгі қасиеттермен қатар, жомарттығы да болуы керек. Елші лауазымына тағайындарда маңайына көмегі көп тиген жандар таңдалған. Жүсіптің ерекше мән беріп, арнайы тоқтаған мәселесінің тағы бірі – елшінің ішімдіктен алыс болуы.

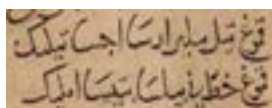
(2656-бәйіт), (Yusuf 2015: 147).

qarınqa süciğ kirse ықırur sözüg
bu ықımış söz ök yandru örtör özüg (Arat 1979: 278).

Қарынға шарап кірсе, сырынды шашады, бұл ашылған сыр (сөз) өзегінді өртеп, жандырады (ауд. Б.Н.).

Көне түрік тілінде арақ – бор, шарап – сүчік деп кездеседі. Жырда оның зияны мейлінше сөз етілген. Яғни, арақ – білім мен ақылдың жауы. Ішкен адам даукес, төбелеске бейім болады, нәтижесінде құты қашады және абыройдан айрылады. Ең үлкен зияны, елші ішімдік ішетін болса, мемлекеттің бар құпиясын әшкере қылады. Жоғарыда келтірілген деректер елшілікке баруға лайықты кісінің адами қасиеттері. Бұдан басқа бәйіттерде оның біліміне қатысты мәселе жырланады.

Білімі. «Құтадғу білікте» елші болатын адамның біліміне жоғары талаптар қойылады. Оқу мен жазуды жетік меңгеруі және оған қоса, бірнеше тіл білуі керек.

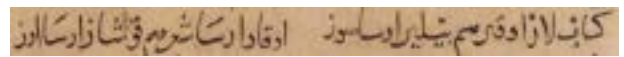

(2636-бәйіт) (Yusuf 2015: 146).

qamuğ til bilir erse ақса tilig
qamuğ hatnı bilse bitise elig (Arat 1979: 276).

Сөйлегенде барлық тілді білсін, барлық жазуды біліп, жазсын (ауд. Б.Н.).

Бұл бәйітте мемлекет атынан өзге елдерге жіберілетін елшілердің біліміне қатысты баяндайды. Көп тіл білуі, әртүрлі графикадағы жазуды оқып, жаза алуы керек. Зерттеуші Б.Нұрیمانовтың еңбегінде: «Барлық тіл деп Қарахан мемлекеті тұсындағы әлемдегі ірі мемлекеттердің тілін айтып отыр. Олар: қытай, араб, парсы, латын тілдері» (Нұрیمانов 2018: 73) деп көрсетеді. Сонда елші ол тілдерде сөйлеп қана қоймай, оқып, жаза білуі де шарт. Бұған қоса, көне түрік жазуы, соғды әліппесі негізінде жасалған ұйғыр жазуы және араб графикасындағы түрік жазулары бар. Көне түрік мәдениетін зерттеген ғалым И.Кафесоғлу: «Азия Ғұн мемлекетінің орталығында түрлі тілдерде сөйлейтін және жаза алатын арнайы қызмет тобы жұмыс жасаған. Батыс Ғұн мемлекетінің астанасында хатшы, аудармашы және хабаршылардың бірлескен ұйымы жұмыс істеген» (Kafesoğlu, 1983: 266) деп, ескі түрік хандықтарында арнайы орталықтың жұмыс жасағаны келтіреді. «Құтадғу білікте» елшінің сондай ортада пісіп жетілген, тілдердің бәрін жетік білетін, жан-жақты сауатты болуы шығармада көрініс табады.

(2631-бәйіт) (Yusuf 2015: 146).

kitablar oqır hem bilir erse söz
uqar erse şır hem qoşar erse ök (Arat 1979: 276).

Көп кітап оқыған және не сөйлейтінін білетін болсын. Өлең-жырды түсінуі және өзі де өлең жазуы керек (ауд. Б.Н.).

Өзге елдерге барып, мемлекетаралық мәселелерді реттеуші елшілердің қызметі өте маңызды саналған. Еларалық мәселені шешу барысында сөз астарын түсінетін, тауып айтқыш және тілге шешен болуы маңызды. Сондай-ақ, бұрынғы жыраулардың жырларын жатқа айтатын әрі өзі де өлең құрай алатындай ақындық қабілеті де болуы керек. Ол үшін көп кітап оқуы шарт. Сонда, ой өрісінің кеңдігімен мәселені әріден түсініп, тапқырлығымен тез арада шығар жол тауып, шешендігімен кісіні мәмілеге келтіріп отырады деген сөз. Сондықтан, оның осы қабілетіне аса қатты мән берілгені жырға мейлінше арқау болады. Сонымен қатар, білімнің басқа да саласын жетік білгені байқалады.

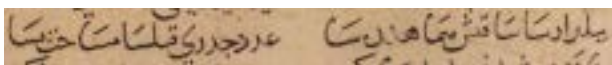

(2632-бәйіт) (Yusuf 2015: 146).

nücum bilse tıb hem yora bilse tüş
anıñ yormışı teg sözi kelse tuş (Arat 1979: 276).

Медицина мен жұлдыз ілімін (астрономия) білсін және түс жори білсе, ол жорыған түс дәл келсе (ауд. Б.Н.).

Бұл білім-ғылымды білсін деп міндеттеуі көп жайды аңғартады. Елші сапарда және жат елде көп жүретіндіктен аталған білімге мұқтаж. Жолда немесе өзге елде кенет ауырып қалса, біреудің көмегіне жүгінудің қаупі басым. Сол себепті елші болатын адам аурудың белгілерін, оны емдеудің жолдарын білетін болуы керек. Сонымен қатар, айдың қашан туып, қашан толатынын, жыл мезгілдерінің қашан ауысатынын, күннің суып не ыситынын есептей білуге тиіс. Сапарда адасып қалған жағдайда жұлдыздарға қарап жол таба білуі де маңызды. Оны сол кезде арнайы мамандар жұлдыздарға қарап анықтайтын болған. Жырда елшінің сондай білімді де игерген болуы айтылады.

(2633-бәйіт) (Yusuf 2015: 146).

bilir erse saqış yime hendese
aded cezri qılsa misahat basa (Arat 1979: 276).

Есеп және геометрия білімін білсін. Сан мен оның түбірі және жер өлшеу ілімін білсін (ауд. Б.Н.).

Түркия ғалымы С.М.Арсал түркі халықтары құрған хандықтардағы елшілік қызметтің маңызын талдайды. Сол еңбегінде ол «Құтадғу білікке» сүйене отырып, Қарахандар дәуірінде елшінің бойында болуы керек қабілетті төмендегіше он екі топқа бөліп көрсетеді:

«1) кітап оқу, 2) сөз түсіну, 3) өлең жазу, 4) астрономияны білу, 5) дәрігерлік, 6) математиканы білу, 7) геометрияны білу, 8) түс жори білу, 9) шахмат ойнай білу, 10) көп тіл білу, шешен болу, 11) көркем жаза білу және әртүрлі графиканы оқи білу, 12) ат үстіндегі ойындарды білу» (Arsal 1947: 109). Сонымен қатар, елші болатын адам көрші елдермен шекара және сауда-саттық мәселелері бойынша келіссөздерге барады. Сол кезде мәселені толық түсіну үшін түрлі ғылымды жетік біліп тұруы жырға негіз болған.

Қарым-қабілеті. Жүсіп шайыр дипломатия ісімен айналысатын кісінің қабілетін тілге тиек етеді. Оның жырлануынша, елші сапарға жиі шығып, елсіз жолда көп жүреді. Еларалық мәселемен сапар шеккенде кенеттен қауіп-қатерге кезігіп қалып, аяқасты келген дұшпанға немесе жыртқыш аңдарға төтеп бере алатындай найзагер, садақшы, мерген болуы және далада аң аулап жей алатындай қабілетті болуы керек. Елшіден талап етіліп отырған нәрсе – көшпенді өркениетте салт болып қалыптасқан жауынгерлік өнер. Әсіресе, жаугершілік заманда елшінің сол үдеден шығуы міндетті.

(2635-бәйіт) (Yusuf 2015: 146).

çögenke ked erse atar erse oq
yime quşçı avçı ajunda ozuq (Arat 1979: 276).

Шөгенге епті, садақшы мерген болсын; әлемде озық құсбегі әрі аңшы болсын (ауд. Б.Н.).

Аң ату мен құс салу ертедегі адамдардың күнкөріс кәсібі болғаны тарихтан белгілі. Оған қоса, бұл саятшылық өнер ретінде ел билеген адамдардың арасында кеңінен тарады. Жүсіп шайыр елшілердің осы өнерді жетік меңгеруін жырға қосады.

Жүсіптің жырлауынша, елшілердің негізгі жұмысы – көрші елдердің басшыларымен және лауазымды тұлғаларымен сұхбаттасып, екі жақты келісім жүргізу. Олармен сөйлескенде уақытын тиімді өткізу үшін шахмат пен нард ойнай білуі керек. Өйткені, нард мен шахмат ойыны – саяси қадамдармен тығыз байланысты стратегиялық ойын. Жырда ол былайша көрініс тапқан.

(2634-бәйіт) (Yusuf 2015: 146).

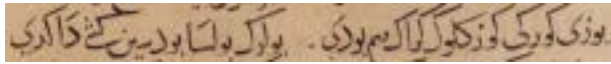
yana nerdü şatranc bilir erse ked
harifleri andın ulır erse ked (Arat 1979: 276).

Және нард мен шахматты жетік білсін; қарсыласын жеңе білсін (ауд. Б.Н.).

Жүсіптің жырлауынша, елшінің бүкіл ісі сөзбен атқарылады. Сондықтан, елші болған адам сөзге жүйрік, тілі шұрайлы және ең маңыздысы

бітімгер, мәмілегер болуы керек. Осы ерекше қабілетінің арқасында көп мәселе шешіп, еліне пайдасын тигізеді.

Сырт келбеті. Елші болатын кісінің сырт бейнесі де Жүсіптің назарынан тыс қалмаған. Аталмыш лауазым иесі өзге елдің билік өкілдерімен жиі кездеседі. Елші өз елінің бетке ұстары. Сондықтан, оның тұлғасы келісті, жүзі айбарлы, көркі сымбатты, яғни көрген көз тоятындай болуы шарт.

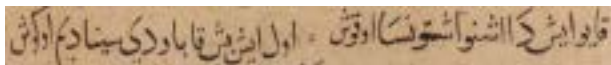
(2663-бәйіт) (Yusuf 2015: 148).

yüzi körki körklüg kerek hem bodı
yülüg bolsa bod sın kişide kedi (Arat 1979: 279).

Жүзі сұлу, келбеті көрікті және сұңғақ бойлы, сақал-шашы жинақы және адамдардың ішіндегі бойы жақсырағы (ауд. Б.Н.)

Түрік ғалымы Р.Р.Арат мұндағы, үйліг сөзін «сақал-шашының жинақы болуы» (Arat 1979: 279) деп аударады. Сонда елшінің сақал-мұртсыз немесе сақал-мұртының шамадан тыс өскен болуы құпталмаған. Жырда сонымен бірге шашының жинақы болуы айтылады.

Ақыл. «Құтадғу білікте» елші лауазымын атқаратын адамның ақыл-парасаты мол болуы керектігі жырланады. Сол себепті шығармада уәзір ханға ел ішіндегі ақылды адамды танып, оны бағалауын тапсырады. Өйткені, оның ойынша барлық нәтижелі іске адам ақылымен жетеді.

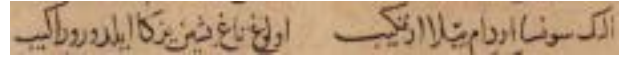
(2604-бәйіт) (Yusuf 2015: 144).

qayu işte aşnu aşunsa uquş
ol iş başqa bardı sınađım üküş (Arat 1979: 273).

Қай істі де әуелі ақылға салса; сонда бұл іс нәтижелі болады, оны тәжірибемнен көп көрдім (ауд. Б.Н.).

Жүсіптің жырлауынша, ақылды адам мемлекет басшысына адал, мемлекетіне шын жанашыр болып, зиянды істерден аулақ болады. Тапсырмасына мұқият қарап, сақ жүреді. Ашкөздікке ұрынбай, қанағат қылып, сабыр етеді. Сол сабы-

рының арқасында «асыл адам» атанады дейді. Ең маңыздыса, бойындағы бар білімі мен қабілетін мемлекет жолына жұмсап, елінің пайдасын ойлайды. Яғни, шын жанашырлық танытады. Осындай ниеттегі елшінің тигізетін пайдасын былай деп жырлайды.

(2647-бәйіт) (Yusuf 2015: 147).

elig sunsa erdem bile er tegip
uluğ tağ başın yirke ildrür egip (Arat 1979: 277).

Елші жақсылықпен қолын созса, биік таулардың басын идіріп, жерге әкеледі (ауд. Б.Н.).

Демек, елшілік қызметке қатардағы біреу немесе кез келген мемлекет қызметкері алынбағаны байқалады. Оған өте үлкен жауапкершілік жүктелген. Тарихшы Р.Генч зерттеуінде «Елші бәрінен бұрын қабілеті жағынан шетел билеушісімен деңгейлес болуы және өз ханының жүзін жарқыратуы керек» (Genç, 2002: 177) деген пікір айтылады.

Елшілер туралы бөлімде сөз арасында білімімен және ақылымен елді басқарып, әлемге әмір жүргізген хандардың сөздерінен мысалдар келтіріледі. Бұдан Қарахан мемлекеті өзіне дейінгі түрік қағандарынан үлгі алып, солардың ел басқару дәстүрімен жүргені байқалады. Сонымен қатар, тағы бір бәйітте елшілік қызметті «Көк-Айық» лауазымындағы кісілердің жақсы білетінін тілге тиек етеді. Демек, оның елшілік қызметті атқара алатынын байқауға болады.

«Құтадғу білікте» Көк-Айық пен Өге лауазымының деңгейлес екені айтылады. «Диуани лұғат ат түрkte» өге халық арасынан шыққан ақылды, жасы үлкен, тәжірибелі кісілердің лауазымы, оның текіннен бір дәреже төмен екені жазылады (Қашқари 2017: 125). Ал, «текін» болса, ханның билік ісіне араласқан ұлдарына берілетін атақ. Осы деректерге қарай отырып, елшінің беделін бағамдауға болады.

Қорытынды мен тұжырым

Мақалада Қарахан дәуірінде хатқа түскен Баласағұндық Жүсіптің шығармасындағы «елші» бейнесі қарастырылды. Дереккөзі ретінде «Құтадғу біліктің» Мысыр нұсқасының факсимилесі, латын графикасындағы транскрипциясы және жолма-жол аудармасы қолданылды.

2593-2669 арасындағы бәйіттерге тілдік, мәтіндік және әдеби талдау жасалды. Зерттеуде қол жеткізген нәтижеге қарағанда Жүсіптің өз дәуіріндегі елшінің болмысын жан жақты көрсетіп, шебер суреттеген. Шығармаға қарағанда Қарахан дәуірінде мемлекет қызметкерлері ішінде елшіге қойылатын талаптың жоғары екені байқалады. Сонда дипломатия ісіне хан әулетінен шыққан кісілер ғана емес, халық арасынан шығып әділдігімен, адалдығымен, шыншылдығымен, жанашырлығымен, жомарттығымен, ақыл-парасатымен, білімімен, ерекше қабілетімен, шешендігімен, бітімгерлігімен

танылған тұлғалар да таңдалып алынған. Аталған қасиеттер Көк-Айық лауазымындағы кісілердің бойында да болғаны жырланады. Ал, оның түрік халықтары құрған мемлекеттерде қолданылған лауазым екені тарихи деректермен дәйектеледі. Демек, «Құтадғу біліктегі» елші бейнесі Жүсіптің қиялынан туған утопиялық образ емес, Қарахан мемлекеті тұсындағы дипломаттардың шынайы бейнесі. Осы тұрғыдан келгенде түрік халықтарында таптық бөліну болмаған деуге толық негіз бар. Билік өкілдері мен халықтың тығыз қарым-қатынаста болғаны байқалады.

Әдебиеттер

- Егеубаев А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі (X-XII ғасырлар: көркемдік эстетикалық ізденістер мен түрленулер). Кітапта: Классикалық зерттеулер: көп томдық. XLII Т. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 380 б.
- Tekin, Talat. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khasb Hajib and Robert Dankoff. *Journal of Near Eastern Studies*, 1989, 48(1). стр. 68-70.
- Guven, Funda. Justice as Fairness in Yusuf Has Hacib's Wisdom of Royal Glory. – 2019. URL: <https://research.nu.edu.kz/en/publications/justice-as-fairness-in-yusuf-has-hacibs-wisdom-of-royal-glory>
- Abdullaev, Khamro. (2021). Study of “Kutadgu bilig (Wisdom of royal glory)” abroad. *International Journal of Integrated Education*. 2021 4(3). стр. 212-214.
- Қашқари М. Түрік сөздігі / Аударған А. Егеубай. I Т. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
- Егеубаев А. Түркі әлемінің ұлы мұрасы. Кітапта: Құтты білік. Бас. 2-е. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.
- Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Кітапта: Классикалық зерттеулер: көп томдық. XL Т. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 412 б.
- Mitchell, William J.T. What Is an Image? *New Literary History*, 1984, 15(3). стр. 503-537.
- MacClancy, Jeremy. The literary image of anthropologists. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 2005, 11(3). стр. 549-575.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig: faksimile. Kahire nüshası*. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015. стр. 392.
- Arat, Raşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig. Metin. I T.* – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1979. стр. 656.
- Нұрیمانов Б. Ежелгі дәуір және Қазақ хандығы тұсындағы әдебиетте ізгілік идеяларының жырлануы // PhD докторы дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. – Астана, 2018. – 167 б.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. – İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1983. стр. 447.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. – İstanbul: İsmail Akgün, 1947. стр. 416.
- Genç, Reşat. *Karahanlı devlet teşkilatı*. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002. стр. 265.

References

- Abdullaev, Khamro. (2021). Study of “Kutadgu bilig (Wisdom of royal glory)” abroad. *International Journal of Integrated Education*. Vol. 4, Issue 3. pp. 212-214.
- Arat, Raşit Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu. Vol. 1. P. 656.
- Arsal, Sadri Maksudi. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İsmail Akgün. P. 416.
- Genç, Reşat. (2002). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. P. 265.
- Guven, Funda. (2019). Justice as Fairness in Yusuf Has Hacib's Wisdom Of Royal Glory. pp. 548-554.
- Egeubayev A. (2006). *Zhusip Balasagun. Qutty Bilik [Glory Knowledge]/ translate ancient Turkish*. 2nd edit. Almaty: Olke. – 640 pp. (in Kazakh)
- Egeubayev A. (2013). *Ezhelgi dauirdegi qazaq adebyetinin korkemdik zhuyesi (X-XII gasyrlar: korkemdik estetikalıyq izdenister men turlenuler) Klassikalıyq zertteuler: kop tomdyq. XLII tom*. [Artistic system of ancient Kazakh literature (X-XII centuries: artistic and aesthetic pursuits and transformations). Classical research: multi-volume. Vol XLII]. Almaty: Adebyet alemi. (in Kazakh)
- Zhumalyev Q. (2013). *Adebyet teoryasi. Klassikalıyq zertteuler: kop tomdyq. XL tom*. [Literary theory. Classical research: multi-volume. Vol XL]. Almaty: Adebyet alemi. (in Kazakh)
- Kafesoğlu, İbrahim. (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- Qashqary M. (2017). *Turik sozdigi. Audargan A. Egaubay. I tom*. [Turkish dictionary. Tran. A. Egaubay. Vol I]. Almaty: Arda+7. (in Kazakh)

MacClancy, Jeremy. (2005). The literary image of anthropologists. *Journal of Royal Anthropological Institute*. Volume 11, Issue 3. 549-575 pp.

Mitchell, William J.T. (1984). What Is an Image? *New Literary History*. Vol. 15, No. 3. pp. 503-537.

Nurimanov B. Ezhelgi dauir zhane Kazak handygy tusyndagy adebyette izgilik idealarynyn jyrlanuy. PhD doktory darejesin alu ushin daiyndagan dissertasyasy. L.N.Gumilyev atyndagy ENU [Chanting the ideas of kindness in the literature of ancient times and the Kazakh Khanate. Dissertation for the degree of PhD. L.N.Gumilyov Eurasian National University]. Astana, 2018. (in Kazakh)

Tekin, Talat. (1989). Wisdom of Royal Glory (*Kutadgu Bilig*): A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khas Hajib and Robert Dankoff. *Journal of Near Eastern Studies*. Vol. 48, No. 1. pp. 68-70.

Yusuf Has Hacib. (2015). *Kutadgu Bilig*: faksimile. Kahire nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.